

Andijon Turk-Barlolarini Shevasining O'Ziga Xos (Fonetik, Leksik Va Morfologik) Xususiyatlari

*Anarbayeva Marifatxon Murodiljonovna*¹

Annotatsiya: O'zbek tilining Andijon turk-barlolarini shevasida unli fonemalarning tilning gorizontalar harakati bilan belgilanuvchi kontrast juftlari bor va shu sababli singarmonizm qonuniyati ma'lum darajada saqlangan. Bu shevada qo'llaniladigan unli fonemalar miqdori o'zbek adabiy tili alfavitidagi hamda Farg'ona vodiysining Namangan, Marg'ilon, Farg'ona va Qo'qon shahar shevalari va Toshkent, Samarqand, Buxoro shevalaridagi unlilar miqdoridan ko'pdir. Bu holat adabiy til orfografiyasi bilan Andijon turk-barlolarini shevasi o'rtasida ziddiyat uncha sezilmaydi, balki orfografiyada yo'q unli fonemalarni sheva vakillari o'z talaffuzlari asosida o'qib, matnni erkin tushunaveradilar.

So'z yuritilayotgan shevaning leksik qatlami adabiy tilning leksik qatlamidan keskin farq qiladigan darajada emas, mavjud fonetik, leksik, va grammatik tafovutlar esa nutq jarayonida fikr olishuviga mutlaqo ta'sir etmaydi. Aksincha, ularning bazilari adabiy tilni boyitishga xizmat qilishi tabiiydir.

Kalit so'z: leksika, sheva, mintaqa, chigil, qoraxoniyyug'ur, o'zbeklar, tojiklar ruslar, qirg'izlar, infratuzilma, lahja, meros, madaniy, adabiy.

Andijon shahri, go'zal tog'lari, yam-yashil vodiylari, unumdor tekisliklari bilan kelgan mehmonlarni o'ziga jalb qiladi. Infratuzilmaga kelsak, tumanda ko'plab maktablar, sog'liqni saqlash muassasalari va mahalliy aholi ehtiyojlarini qondiradigan boshqa zarur xizmatlar mavjud.

Andijon qadimgi zamonlardan beri turkiy xalqlar yashaydigan va turk tili rivoj topgan shahar ekanini, XV-XVI asrlarda esa andijon shevasi O'rta Osiyo va butun Movarounnahrda o'zbek adabiy tilining tayanch dialekti bo'lganini, umuman o'zbek tilining rivojlanishida bu shevaning muhim o'rin tutganligini ko'pgina sharqshunos olimlar alohida ta'kidlab ko'rsatganlar. Prof. Yakubovskiy A.Y: "Mo'gullar zamonida Farg'onadagi talay shaharlar turk shaharlariga aylandi. Ulardan ba'zilari, masalan,... Andijon turk madaniyati, ayniqsa turk tilining chinakam markaziga aylandi" deb, yozdi². Andijon shahri temuriylar davrida ham Farg'ona vodiysining markaziga aylanishi bilan birga, andijon shevasining ustunlik mavqeyi yanada ortganini akademik Bartold V.V. ham ta'kidlagan: "XV asr oxirida Andijon Farg'onadagi shaharlarning ko'plaridan turk tilining ustun turishi jihatidan farq qiladi"³. Zahiriddin Boburning ko'rsatishicha, u zamonda Farg'onaning yirik shaharlaridan sanalgan Axxi va Marg'ilon aholisi sort (tojik), Andijon aholisi esa turk edi. Bobir: "Eli turktur va shahar bozorisida turkiy tilni bilmas kishi yuqtur"⁴ deydi. Prof. Yakubovskiy A.Y. mo'gullar davrida O'zbekistonning ayrim shahar va qishloqlarida sug'd tilining turk tili bilan almashgani va Andijonda turk tili birato'la g'alaba qozonganini aytadi.

XII asrlargacha O'zgand chigillarning poytaxti bo'lib kelgan, keyinchalik u Andijonga ko'chadi va bunda turkiy-o'zbek tili rivoj topadi, andijon shevasi yuzaga keladi va u O'rta Osiyoda va undan tashqarida, ya'ni Xurosongacha tarqaladi. Alisher Navoiy va zamondoshlari ham o'z asarlarini qariyb shu lahja asosida yozganlar. Hozirgi andijon shevasi y lovchi o'zbek shevalarining alohida keng tarmog'idir. Bu shevani o'zbek tilining boshqa shahar shevalaridan farqlovchi bosh va muhim belgilari 9 unli fonemali ekanligi, *x* va *h* undoshlarining keskin farqlanishi, I-II shaxs kishilik olmoshlarining

¹ Alfraganus University O'zbek tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

² Якубовский А.Ю., Ўзбек халқининг юзага келиши ҳақида, – Т.: ФАН, 1941. 10-б.

³ Бартольд В.В., История материальной жизни Туркестана, – Л., 1917. 90-с

⁴ Бобирнома, – Т., 2008. 19-б.

(*men*), (*sen*) tarzida aytilishi, uz olmoshining II shaxs ko'plik va hurmatlash formasida *o'ziynar* shaklida ishlatilishi, oxirida burun *ng* undoshi bo'lgan fe'llarga *-lar* qo'shimchasi qo'shilganda *-narga* aylanib: *keliynar*, *boriynar* (ad. tilda *kelinglar*, *boringlar*) formasida kelishi, birinchi qismi *-ib* orqali yasalgan ravishdosh, ikkinchi qismi qo'ymoq fe'lidan iborat bo'lgan va ad. orf. deb qo'y, olib qo'y kabi qo'shma fe'llar *deppo 'y(di)*, *oppo 'y-(di)* tarzida talaffuz etilishi va shu qabilardir⁵.

Andijon turk-barloslari shevasida, kundalik turmushdagi faol so'zlardan bir nechtasini tahlilga tortamiz.

Chach\choch –(inson bosh tanasidagi soch): oy qiz, chachini yoyib qayaqa ketyapsan?; chochina yaxshilab tara.

Abdasta\ o'vdasta- (yuvinganda, tahoratolganda ishlatiladigan chovgin): abdastada issig' suv bor obkeber; o'vadastani o'choq ichiga solib qo'y choy ham qaynab qoladi.

Ajabsanda-dimlama(taom): bugun sizlarga bir ajabsanda qilib beray, ashqavoqlardan solib; olovni past qilib qo'ysang, qozonda ajabsanda bor, mazaliyoroq bo'lib pishadi.

Alo'kurek-(xokandoz uydagi chiqindilarni olish uchun ishlatiladigan uy ro'zg'or buyumi): alo'kurekni opkelo'vr uylarni supurib bo'ldim, axlatlarini optasheyman; kuyovjo'ralar kelguncha, cho'g'ni alo'kurekka sop tur, keyin ustiga isiriq sop opkiro'rasan.

Anata- (ana u yerda); anatta turgan narsaniyam ko'rmiysanmi, o'zim boribqareymi; bor anatta turipti seni kutip.

Apam-(onam): pamga aytaman, meni o'ynatmayapsan(bola tilidan); apa bugun non yopasimi?

Apkelin-(opkeling): apke biyaqqa, seni narsanmasku; stollardi apkiriylar ichkariga, havo aynip turipti, yomg'ir yog'vormasin.

Arvoq-(ozg'in); qizdi ko'rdiy chochlari uzun, o'zi arvoqineykan; bunacha arveyib kettin, ro'za tutdinmi.

Astiyam-(hecham): astiyam shu tuyga bormasdimu, yaqin urug'imizag hafa bo'lishadi; astiyam boshiga bunaqa kun tushmasina, bola bechoralaiga jo'vr bo'ldi.

Asteydil-(astoydil, chin dildan xohlab): asteydil bo'lib ketyato'dim akez to'xtatib qoldida, shunga uyda qoldim; asteydil yig'ilib sumalak boshlab yubordik, keliylar.

Ayaq-(oyoq): bugun jtd(jismoniy tarbiya darsi) da yuguroelmiyman ayag'im og'riyapti; ayag'ini ol, hammaga halaqt beryapti.

Ayne\oyne-(ko'zgu): mncha aynekka qaro'rasan, yaxshi turibdiku ko'yneyin; oyneylarda salqin tushganda artmasen iz bo'p qoladi.

Bo'mboq-(do'mboq): bo'mboqinna bo'ib yuribsanmi, lo'mbillap; voy mano'vi bolachani qara, bo'mboqineyakan.

Bo'tik-(etik): ko'cha qor bo'tigini kiyvol. oyog'ing sovuqotib qolmasin; bu yil qishga bo'tiy olishim kerey.

Bo'tana-(loyqa suv): ariqdegi suv rosa bo'taneykan, kir yuvib bo'miydi; suv bo'tana bo'sayam paqirlarga opqo'y, jichcha tursa tinadi.

Bolish- (yostiqlik): qizimni sarposidagi bolishlarga gulli bahmaldan qoplama qildim; mehmonlar kelganda yumshoqqinq suyanib o'tirsin deb; par bolishda yotishdan ko'ra paxtali bolishni xush ko'raman.

Burung'i-(avvalgi): burung'I zamonda qizlrga dutor cholish muhin bo'maganda, yashirib cholardik akam ko'rsa so'kib berardi; burung'I kinolar oq qora rangda olinga.

⁵ Ibrohimov .S.O'zbek tilining Andijon shevasi 8-bet. (Fan) nashryoti. Toshkent 1967.

But-(hamma narsasi bor): kelindi narsasi butdimi, yana nimasi kam; ro‘zg‘oring but bo‘ldimi, biror kaming bo‘sa ayt opkeberamiz.

Charx tovoq- (katta lagan,15-20 kishilik): choyxonda ovqatlar asosan charx tovoqqa solinadi.; Marg‘ilpndan charx taovoq opkeldim, oshnalarim kelsa shu tovoqda osh yiymiz.

Chilopchin-(qo‘l yuvganda suvi shu idishga tushadi, asosan mehmonlar kelganda qo‘liga suv quyishda ishlatiladi): chilopchin bilan chachig‘di tayyar qiptur, mehmonlar kelishi bilan qo‘llariga suv quyasan.

Chimtomog- (kam ovqat yeydigan odam): kichik qizim chim tomoq bo‘lgani uchun juda ozg‘in, tez-tez kasal bo‘ladi; Saltanat hola kasal bo‘lganidan keyin chimtomog bo‘p qogan.

Chirolig‘\chreyli\chiroyli-(chiroyli): ko‘ylegiz rosa chirolig‘ikana; Mamatakani qizi chireylikinna bo‘pti.

Cho‘ltoq shprgi- (spurgini eskirib, shoxlari to‘kilib kichkina bo‘lgan shakli): daraxtlarni oqlleymiz cho‘ltoq shprgilarindan bo‘sa opke ishlatamiz; voy bu cho‘ltoq shprgi bo‘poptiku, yangisini olaylik.

Chorsi-(qiyiq,belbog‘): Karima hola chorsilar chetiga gul tikib sotadi; kuyovbolga to‘nga qo‘shib chorsiyam oldizmi.

Chukronto‘y-(sunnat to‘y): o‘g‘illarizag chukronto‘y qildizmi?; chukronto‘yga usta gaplashib keeling.

Dasmol chachiq- (oshxonda ishlatiladigan sochiq): dasmol chachiq bilan qozonni yaxshilab artib bergin;

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Ibrohimov .S.O‘zbek tilining Andijon shevasi 8-bet. “Fan” nashryoti. Toshkent 1967.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati 2023-yil “Gafur G‘ulom nashryoti”
3. Ёўлдошев Т. Жанубий Тожикистондаги ўзбек шевалари: Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. - Тошкент, 1968. – 25 б.
4. Ёўлдошев Т. Тожикистондаги ўзбек шевалари морфологияси (фeyл). - Тошкент: Фан, 1986. – 100 б.
5. Якубовский А.Ю, Ўзбек халкининг юзага келиши ҳақида, – Т.: ФАН, 1941. 10-б.
6. Бартольд В.В., История материальной жизни Туркестана, – Л., 1917. 90-с
7. Бобирнома, – Т., 2008. 19-б.

